

європейського нігілізму. – Донецьк, 2002. 7. История философии. Энциклопедия. – Минск, 2002. 8. Йосипенко О. Структуралізм // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. 9. Жицінський Ю. Бог постмодерністів. – Львів, 2004. 10. Енциклопедія постмодернізму / Пер. з англ. – К., 2003. 11. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К., 1988. 12. Можейко М.А. Постмодернизм: Новейший философский словарь. – Минск, 2003. 13. Мулуд Н. Современный структурализм. Размышления о методе и философии точных наук. – М., 1973. 14. Новейший философский словарь. Изд. 3-е. – Минск, 2003. 15. Повторева С.М. Основные логические этапы становления структурного метода познания // Проблемы философии. – 1986. – Вып. 69. 16. Повторева С.М. Критический анализ структурализма по проблеме взаимосвязи теории и практики // Проблемы философии. – 1990. – Вып. 86. 17. Повторева С.М., Музиченко В.Ф. Філософські засади структурного методу пізнання // Філософські пошуки. – Львів-Одеса, 1997. – Вип. 1–3. 18. Повторева С.М. Фердинанд де Соссюр і школа структуралізму //

Філософські пошуки. – Львів-Одеса, 2004. – Вип. XVI. 19. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М., 1969. 20. Сахарова Т.А. От философии существования к структурализму. – М., 1974. 21. Слотердайк П. Критика циничного разума. – К., 2002. 22. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М., 1977. 23. Структуралізм: “за” и “против”. – М., 1975. 24. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – М., 1977. 25. Шліпаченко С.Ю. Архітектурні принципи постмодернізму. – К., 2000. 26. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию // Г.Г. Шпет. Сочинения. – М., 1989. 27. Deleuze G., Guattari F. Anti-Oedipus. Kapitalismus und Schizophrenie. – Frankfurt am Main, 1977. 28. Eco Umberto. Imie rosy. – Warszawa, 1988. 29. Derrida J. Nie jestem postmodernista // Profile wieku. – Warszawa, 2000. 30. Liotard J.-F. Postmoderne explique aux enfants. – Paris, 1986. 31. The Postmodern God. A Theological reader. – Oxford, 1977. 32. Postmodernizm a filozofia. Wybor tekstow. – Warszawa, 1996. 33. Riaget J. Le structuralisme. – Paris, 1977.

УДК 165.195

Л.І. Тоцький

Волинський державний університет імені Лесі Українки

ФЕНОМЕН ДУХОВНОГО ПІЗНАННЯ

© Тоцький Л.І., 2005

Досліджується найменш вивчена форма людського ірраціонального пізнання – пізнання духовне. Зроблено спробу класифікувати та показати джерело і механізм його дії.

In the given article the author researches the least investigated form of irrational knowledge – knowledge spiritual. The attempt is made to class it, to show a source and mechanism of an operation.

Останнім часом пожвавився інтерес науковців до проблем, пов'язаних із духовною сферою людського буття. Так, в Санкт-Петербурзі вийшов друком у 1999 р. за редакцією проф. В.Л. Обухова і проф. В.П. Сальникова підручник з філософії “Реалістична філософія”, де цілі розділи присвячені Духові, Душі [7, с. 56]. Російський вчений Г.І. Шипов розробив і математично описав теорію фізичного вакууму, з якого породжується щільна

матерія і вище від якого стоїть первинне поле – поле свідомості. В одному із інтерв'ю він говорить, що “первинні торсійні поля як вихори, які несуть інформацію, за своїми властивостями дуже близькі до таких явищ із сфери психофізики, як телепатія, телекінез, яснобачення тощо. І коли уявити, що існує деякий фізичний носій, то такою фізичною сутністю виступає поле свідомості, яке займає найвище місце у цій ієрархії” [7, с. 46]. Цей уче-

ний на основі своєї теорії доводить, що вище понад усе стоїть Абсолютне Ніщо, яке претендує на образ Бога і володіє абсолютними творчими здібностями і про яке нічого конкретного ні сказати, ні формулами описати неможливо. Абсолютне Ніщо (Бог Отець) транслюється в інші іпостасі (Бога Сина і Бога Духа Святого) і породжує тонкі матерії – поля свідомості. Таким чином, сучасна наука не тільки не заперечує існування духовного світу, але й намагається описати його математичними рівняннями та фізичними формулами. Але водночас слід зазначити, що вивчення пізнання на духовному рівні ще не завершено. **Метою цієї роботи** і буде деякою мірою заповнити цю прогалину.

Насамперед зауважимо, що духовне (пневматичне) чи ноетичне [5, с. 25] пізнання найменш вивчене і досліджене, бо людський дух – це своєрідна кантівська “річ у собі”, повністю занурена і захована у нашому несвідомому, безсвідомому, непроникному завісою відгороджена від людської душі, закрита і недоступна для самопізнання, рефлексії, інтроспекції і тільки інколи у фактах духовної інтуїції виринає на поверхню нашої свідомості, щоб стати надбанням пізнання феноменального, психічного. Хоча, зі свого боку, пневматична когнітивна сфера обіймає та включає в себе увесь наш психофізичний досвід. Тобто усе те, що відбувається чи відбулось будь-коли у нашому житті, назавжди закарбовується у людському дусі. Він знає усе і про все пам’ятає, ніщо не проходить повз його пильну увагу, незважаючи на будь-який психічний стан. Про таку духовну когнітивну інтегральну всеохоплюючу здатність свідчать факти гіпермнезії – надзвичайного загострення пам’яті в екстремальних ситуаціях чи аномальних психічних станах (перед загрозою загибелі, у важких хворобах, травмах, наркотичному сп’янінні, в стані клінічної смерті тощо), коли слабшає, а то й зовсім втрачається зв’язок із оточуючим реальним світом, а наша свідомість “пливе”, і мимоволі знімається завіса, що відділяє дух від душі. Тоді людина раптом пригадує такі речі, подробиці і деталі, які давно вже забулися, стерлися із пам’яті та за короткий час (лічені хвилини) здатна повторити в уяві, ніби знову прожити і побачити усе

своє життя, що в реальному часі, звичайно, неможливо [1, с. 106–107]. При цьому зберігається і морально-емоційна оцінка тих чи інших подій [1, с. 109], а людський дух виступає як своєрідний відеомагнітофон, на касетах якого “записується” усе наше життя. Апостол Павло так коротко висловив думку про це: “Хто бо знає людські речі, крім людського духу, що проживає у ньому” (1 Кор. 2, 11). Але таким “записом” і зберіганням усієї поточної інформації не обмежується пізнавальна діяльність людського духу. Він не тільки безпосередньо формує наше тіло [1, с. 62], але і характер, смаки і звички, схильності і антипатії, певні стереотипи нашої поведінки по суті є ядром людської особистості, яке так важко піддається зміні, а, скоріш від усього, залишається незмінним протягом життя і яке теософ П.Д. Успенський назвав сутністю (самістю – self) на відміну від особистості, яка постійно зазнає змін [10, с. 408]. Крім того, людський дух містить у собі своєрідну базу даних, певну життєву програму у закодованій, згорнутій, стислій формі, яка пізніше буде розгортатися, реалізовуватися (з тим чи іншим відхиленням) протягом усього нашого життя, і що в такий спосіб визначає, програмує людську долю. Як про це написано у псалмі 138: “... і в книзі Твоїй були записані всі дні, призначені для мене, коли ще ні одного з них не було” (Пс. 138, 16). На біологічному, клітинному рівні це виявляється у людському геномі, спіральних молекулах ДНК, де і міститься такий життєвий код будь-кого. З огляду на вищесказане, кожну людину, строго кажучи, при народженні не можна вважати, як вважав Локк, “чистою дошкою”, бо на духовному рівні вона вже “знає”, що її тут чекає.

Безперечно, людський дух є найпотужнішою пізнавальною структурою, дає змогу суттєво розширити і поглибити наші когнітивні можливості. Це відбувається з двох причин і виявляється у двох аспектах.

По-перше, він як чистий продукт вищого духовного трансцендентного світу спроможний контактувати і безпосередньо пізнавати той світ (подібне пізнається подібним), що породив його, і який внаслідок цього стає деякою мірою пізнаним, тобто трансцендентальним. Так, апостол Павло розповідає про одного чоловіка (маючи на увазі себе), котрий чи то в тілі, чи

без тіла був узятий до третього неба і до раю, де чув слова невимовні (2 Кор. 12, 2–4). Отже, як бачимо, новий духовний досвід, який неможливо адекватно точно передати іншим, став надбанням людської свідомості, людської душі. При цьому людина (апостол Павло) не відчуває ніякого роздвоєння, тобто наш дух виступає повноправним і повноцінним представником усієї людини у світі духовному. Про аналогічні духовні мандрівки розповідав і відомий духовидець Еммануїл Сведенборг (1688–1772).

З іншого боку, людський дух як трансцендентна субстанція занурена у підсвідомість, не обмежується просторово-часовими рамками та причинно-наслідковими законами психофізичного світу – “дихає, де хоче” (ів. 3, 8). Тобто і у пізнанні цього нашого реального матеріально-ідеального світу теж виходить за рамки і тілесного, і душевного пізнання. Тому, тільки когнітивною діяльністю людського духа, на наш погляд, можна пояснити різноманітні парапсихологічні (метапсихологічні) і екстрасенсорні феномени (проскопія, яснобачення, телепатія, телекінез, дежавю, глосолалія, екстеріоризація, криптостезія, гіпермнезія, сомнамбулізм тощо), які недоступні для нашого звичайного, нормального, душевно-тілесного, феноменального пізнання.

Механізм духовного пізнання першого роду, який ми назвемо **містичною** інтуїцією, коли людина безпосередньо контактує зі світом духовним, містичним, показав Е. Сведенборг. Так, він пише, що “людина не може бачити ангела очима тіла, але очима духу, котрий всередині людини, бо подібне бачить подібне. Крім того, око як знаряддя тілесного бачення досить грубе, щоб бачити найменші витвори природи без оптичних інструментів. Ще менше воно може бачити те, що виходить за межі зовнішнього світу, тобто те, що належить до світу духовного. Однак людина може прозріти в духовний світ, коли відсторонюється від зору тілесного і їй відкривається зір духовний. Якщо це угоднo Господу, то звершується в одну мить, і тоді людина цілком впевнена, що бачить очима тіла” [6, с. 43]. Подібні випадки описані і в Біблії. Так, пророк Єлисей молився, щоб Господь відкрив очі його слугі, після чого останній побачив цілу гору, наповнену військом ангелів (4 Цар. 6, 17). Пророк Валаам

побачив Ангела з мечем у руці, котрого перед тим бачила ослиця, яка ще й заговорила людським голосом (Числ. 22, 31). Причому відкриваються не тільки очі, але й інші органи чуття і необов’язково всім. Так, тільки Іван Хреститель після охрещення Ісуса Христа бачив Духа Святого у голубиному вигляді і чув голос Божий (Лк. 3, 22). Пречиста Діва Марія (Лк 1, 26–38) та батько Івана Хрестителя священник Захарія (Лк 1, 11–20) безпосередньо спілкувались з архангелом Гавриїлом. Апостол Петро під час молитви, як написано в книзі “*Дій святих Апостолів*”, увійшов в екстаз і побачив відкрите небо та полотно, наповнене нечистими тваринами і тричі чув голос: “Заколи і з’їж” (Дії 10, 11–13). Апостол Павло по дорозі у Дамаск побачив у яскравому (сильнішому за сонячне) світлі Ісуса Христа і говорив з Ним на єврейській мові. Його ж супутники бачили тільки світло і чули якийсь голос, але слів не розуміли (Дії 9, 3–7).

Описи подібних контактів із духовним світом знаходимо і в агіографічній літературі. Так, очі духовні відкрились одному монахові і він побачив “диявола, чорного, як ефіопа” [3, с. 170]. В іншому місці читаємо, як Євфимій Великий почув неприємний запах від духу блудного, котрий досаждав братові Еміліанові [3, с. 167].

В сучасній науково-популярній літературі теж можна прочитати про цікаві аналогічні факти. Діти, що вчилися за спеціальною методикою, що ґрунтувалась на підключенні до активної діяльності правої півкулі головного мозку, що керує, як написано, надсвідомісними (те саме, що і духовними) функціями людського організму, можуть бачити із закритими очима. Так, один хлопець, на ім’я Володя, дивився очима, і прилади чітко фіксували вхідний сигнал, який поступав з очей в мозок. Коли йому на очі наділи світлонепроникну пов’язку, Володя продовжував бачити, але прилади вже не реєстрували вхідний сигнал. Коли пізніше пов’язку зняли, хлопець теж усе бачив, але прилади далі не фіксували вхідний сигнал. Мозок переключився на “пряме бачення”, а хлопчик навіть і не помітив, що продовжує бачити не очима. Але чим? – запитують автори [7, с. 228–229]. Усе це дуже нагадує опис механізму духовного бачення у Сведенборга.

Зустрічі із світом духовним, містичним відбуваються також і уві сні, коли нервові імпульси від тілесних органів чуття внаслідок гальмування певних ділянок (очевидно, передусім сенсорних) кори головного мозку не формують у ній відповідних уявлень, образів, коротше кажучи, не сприймаються. Можливо і тоді “відкриваються” внутрішні духовні органи (аналізatori), а можливо, таким духовним аналізатором виступає наше серце, яке не перестає працювати і вночі, а по блукаючому нервові, який тоді найбільш збуджений, нервові імпульси досягають нашого мозку (Святе Письмо описує цей факт такими словами: “Я сплю – моє ж серце чуває” (Пісн. Піс. 5, 2)). Та в іншому місці: “Ти випробував моє серце, навістив уночі...” (Пс. 16, 3). Так, Йосипу-обручнику декілька разів уві сні з’являвся Ангел і попереджав, що потрібно робити (Мф. 1, 20–23; 2: 13, 19–20).

До духовної інтуїції можна віднести і випадки екстеріоризації духу, коли він залишає людське тіло і мандрує світом духовним. Вище ми вже згадували такий досвід апостола Павла, який був узятий до раю і до третього неба. При цьому апостол не знав, у тілі це відбувається чи ні (2 Кор. 12, 2–3). Очевидно, душа тоді не залишала ще тіло, і контакт між нею та екстеріоризованим духом здійснювався через серце – своєрідні ворота для прийняття духовної інформації. В такому стані перебував, мабуть, св. Іоанн Богослов, коли бачив свої апокаліптичні видіння і писав, що він був “у дусі Господнього дня” (Ап. 1, 10). Дух Сведенборга також залишав тіло і мандрував світом духовним, про що він пише у своїх багаточисленних книгах. Причому цей духовидець теж інколи не міг точно вказати, робив це він у тілі чи ні, що говорить про відсутність у таких мандрівках його душі. На думку Сведенборга, не можна говорити про якесь певне місце перебування душі (духу) у людині. Тому, що людський дух має таку саму форму і образ, як зовнішня тілесна людина [6, с. 234]. Доречно згадати тут Декарта, котрий вважав, що людська душа міститься в епіфізі – шишкоподібному тілі, або принаймні там найбільше проявляється її діяльність [4, с. 25].

Але бувають випадки, коли і душа також залишає тіло. Тоді людина (дух разом із душею) бачить останнє, що не дихає, – настає

клінічна смерть. Багато таких історій дослідив американський лікар Р. Моуді, про які розповів у своїй книзі “Життя після смерті”. Отже, екстеріоризований дух може пізнавати також і зовнішній, реальний світ. Архієпископ Лука розповів про один такий випадок, коли селянка Євдокія заблукала і серед білого дня побачила якогось старця, котрий вказав їй дорогу до Оптиної пустелі. Яке ж було її здивування, коли прийшовши туди, вона впізнала цього старця в Амвросії, що перед тим спав і нікого не приймав. Більше того, він назвав її по імені [1, с. 95–96]. Таким чином, екстеріоризація духу є специфічним видом духовної інтуїції, проміжним між містичною, про яку ми говорили вище, і **чистою**, про яку мова йтиме далі.

До останнього виду духовної інтуїції ми віднесемо такий її вид, що забезпечує достовірні знання про оточуючий реальний (матеріально-ідеальний) світ, але не за допомогою ні наших органів чуття, ні нашого інтелекту. Тому чисту інтуїцію не можна плутати ні з чуттєвою, ні з інтелектуальною. Джерелом її є Святий Дух (хоча це не завжди усвідомлюється), Котрий, можливо, діє на польовому енергетично-інформаційному рівні, що дає змогу людині вийти за рамки пізнання феноменального, чуттєво-інтелектуального. Наведемо декілька прикладів чистої інтуїції. (Детальніше вона описана в [9]).

Неписьменні християни з народу зулу (ПАР) могли читати Біблію і розуміти прочитане. Коли ж вони закривали її, то знову повністю втрачали здатність читати [2, с. 36]. Малограмотна жінка з Індії на ім’я Шакунтала Деві на початку 80-х років XX ст. з точністю до одиниці вираховувала корінь двадцять третього степеня з 201-розрядного числа, випередивши на 10 секунд найпотужніший на той час американський комп’ютер. Вчені підраховали, що, якби людина рахувала звичайним способом навіть без звернення до пам’яті, то їй би знадобилось для цих розрахунків 8 діб [7, с. 169]. Отже, пояснити такий феномен із точки зору фізіології неможливо. Сама ж жінка говорила, що відразу “бачить” результат. Газета “Факти” недавно писала про десятирічну дівчинку з Житомира, Машу Єрмолову, котра, не знаючи арифметики, має інтуїцію на виграшні номери в

лотереї, не знаючи нот, виконує на слух і по пам'яті мелодію будь-якої складності. Причому правою рукою вона підбирає її, а лівою на ходу створює акомпанемент в потрібній тональності, що під силу лише професіоналам. Незважаючи на слабкий зір, у Маші чудовий окомір, відчуття простору, і вона точно б'є по м'ячу чи закидає його у кошик, мріє навчитися грати у більярд. Це є наслідком генетичної, дуже рідкісної хвороби, так званого синдрому Рубінштейна–Тейбі [8, с. 8].

Інколи людський дух послуговується тілесними органами мовлення, причому душа не завжди розуміє “мову” свого духу. Цей факт глосолалії апостол Павло пояснив так: “Бо коли я молюся чужою (незнайомою) мовою, то молюся дух мій, а мій розум без плоду” (1 Кор. 14, 14). Як бачимо, не все те, що знає і розуміє дух, пізнається душею. В День П'ятдесятниці Дух Святий зійшов на апостолів і всі вони почали говорити різними іноземними мовами, яких до цього, звичайно, не знали (Дії 2, 6). Пізніше, коли вони покладали руки на новоохрещених, то останні теж починали говорити різними мовами (Дії 19, 6), а інколи це відбувалось спонтанно без покладання рук апостольських (Дії 10, 44–46).

Подібні ефекти, що дістали назву “мовленевого синдрому” трапляються і в наш час. Опис їх знаходимо в книзі “Кардинальний поворот” [7]. У 1992 р. дівчина з Ярославля після важкої хвороби раптом почала говорити на шумерській мові, яка існувала в третьому тисячолітті до нашої ери. Пенсіонер С.П. Петров після автокатастрофи несподівано заговорив на давньофранцузькій мові, а 27-літній німецький монтер Томас Б. вранці після вечірньої сварки з дружиною почав говорити по-російськи, причому зовсім забув свою рідну німецьку мову [7, с. 168]. Але така глосолалія носить випадковий характер і, мабуть, користі може принести мало. На думку авторів, крім механізму рефлекторних реакцій обробки сенсорної інформації, існує ще і польовий, позачуттєвий канал її отримання ззовні [7, с. 167]. А ми ще б сказали, і позаінтелектуальний. Адже вивчення іноземної мови вимагає напруженої і тривалої розумової роботи по запам'ятовуванню нових, незнайомих слів, правил орфографії, граматики, фонетики, морфології,

синтаксису тощо. До речі, такими фактами, мабуть, достатньо коректно можна пояснити і феномени дежавю, реінкарнації, вважаючи, що інформація не знищується, і інколи людина отримує новий “файл” замість старого, або володіє одночасно декількома.

Авторів цієї роботи теж доводилось переживати факти духовного пізнання. Так, іноді “відкривалось” ім'я зовсім незнайомої людини. Одного разу уві сні дух екстеріоризувався і контактував із містичним світом, одночасно, ніби збоку, спостерігаючи за своїм власним тілом, що “спало”. При цьому образи були напрочуд яскравими, чіткими, колоритними, не як у звичайному сновидінні, яке перед тим спостерігалось у свідомості і яке раптово припинилося. При падінні з дерева менш, як за секунду, думка встигла спрогнозувати кінець цієї неприємної і жахливої ситуації (на щастя, помилково), причому, найголовніше, що ніякого страху від очікуваного падіння на землю не було. Очевидно, тоді миттєво “включилась” духовна свідомість, для якої тілесні травми не такі страшні, як для душі, що безпосередньо пов'язана з тілом у єдиний комплекс.

Отже, є багато прикладів, які свідчать, що людина може пізнавати не тільки зовнішній, реальний, психофізичний світ, але і світ духовний, містичний, трансцендентний за допомогою механізмів духовного пізнання, вивчення яких, незважаючи на всю складність і завуальованість, продовжується.

Отже, характеризуючи духовне пізнання в цілому, можна вказати на деякі його ознаки і особливості.

По-перше, слід зазначити, що воно зумовлене когнітивною діяльністю людського духу – особливої, специфічної пізнавальної структури, яка є небесного походження і одночасно занурена в наше несвідоме чи надсвідоме, відгороджена на гносеологічному рівні від душевно-тілесного комплексу, хоча і перебуває всередині людини. Дух наш не підлягає ніякому аналізу, має свій особливий час, діє практично миттєво, бо є породженням вищого духовного світу. Духовне пізнання абсолютно не залежить від людської волі та найчастіше проявляється на психічному рівні, коли ослаблюються наші інтелектуально-чуттєві зв'язки із оточуючим світом, або вони ще не розвинені до певного пізнавального рівня [9].

Духовне пізнання носить інтегральний, всеохоплюючий характер, що не тільки включає увесь наш попередній психофізичний перцептивний та емпіричний досвід, але уможливорює інколи також “зазирнути” і в майбутнє. На наш погляд, воно носить виключно інтуїтивний, безпосередній характер і умовно поділяється на три основні види чи форми: містичну інтуїцію, екстеріоризацію духу та інтуїцію чисту.

В актах містичної інтуїції людський дух безпосередньо контактує та пізнає вищий духовний світ, продуктом якого він є. За допомогою певних механізмів ці, отримані в такий спосіб, знання стають надбанням людської душі (інтелекту). Під час екстеріоризації духу людина здатна пізнати на духовному рівні як вищий трансцендентний світ, так і світ звичайний, реальний, предметно-чуттєвий. І, нарешті, в актах чистої інтуїції, яка носить, як правило, прихований, анонімний характер, бо її джерело (Дух Святий) знаходиться за межами нашої когнітивної діяльності, людина спроможна вийти за інтелектуально-сенсорні та просторово-часові обмеження у пізнанні оточуючого нас психофізичного світу.

В результаті знання, отримані в такий спосіб, очевидно, є наслідком енерго-інформаційного обміну на найвищому польовому рівні, підсумком своєрідного підключення людського духу за допомогою Духа Святого до Великого Інформаційного Поля нашого Всесвіту (Бога Отця).

Важливим, на наш погляд, органом духовного пізнання є людське серце, яке виступає своєрідним духовним аналізато-

ром, поєднуючи світ духовний і нашу психіку, відкриваючи пневматичний духовний досвід для “психічного вжитку”, для душевного сприйняття.

Сподіваємось, що ця робота деякою мірою дасть змогу наблизитись до розуміння цього найвищого і найдосконалішого виду людського пізнання, пізнання духовного, хоча і більшість положень її є насамперед гіпотетичними.

1. *Архиепископ Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа, тело.* – М., 1997. 2. *Бикенисток И. Железные двери ломаются.* – М., (Б.г.). 3. *Избранные из житий святых чудеса и видения как доказательства различных истин христианской православной веры / Сост. прот. Ф.Л.* – СПб., 1886. – Репринтное издание Свято-Успенской Почаевской Лавры. – Почаев, 2000. 4. *Пономарев Я.А. Психика и интуиция.* – М., 1967. 5. *Психологія / Під ред. о. Юзефа Макселона; Пер. з пол. Т. Чорновіл.* – Львів, 1998. 6. *Сведенборг З. О небесах, о мире духов и об аде.* – К., 1993. 7. *Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Кардинальный поворот.* – СПб., 2002. 8. *Ткачук Т. 10-летняя Маша Ермолова из Житомира не могла выучить ноты, но свободно играет Баха // Факты и комментарии: всеукраинская ежедневная газета.* – 2004. – № 3 (1551). 9. *Тоцький Л.І. Чиста інтуїція як Божий дар // Науковий вісник ВДУ.* – Луцьк, 2004. – № 6. 10. *Успенский П.Д. Психология возможной эволюции человека // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания.* – М., 1990. – С. 383–447.